

בצלם

דך מידע יולי 1995

מקרי מוות ופציעה כתוצאה מהתפצצות שיירי תחמושת

בצלם, מרכז המידע הישראלי לזכויות האדם בשטחים, הוקם בפברואר 1989 על-ידי גוף רחב של משפטנים, אנשי רוח, עיתונאים וחברי כנסת. **בצלם** שם לו למטרה לתעד ולהביא לידיעת קובעי המדיניות והציבור הרחב את הפרות זכויות האדם בשטחים. נתוני **בצלם** מבוססים על עבודת שטח ותחקירים עצמאיים וכן על מקורות ישראלים רשמיים, עיתונות ונתוני מקורות פלסטיניים, במיוחד ארגוני זכויות האדם PHRIC ואל-חאק.

תחקיר: פואד חאמד, באסם עיד

כתבה: נגה קדמן

עריכה גראפית: דינה שר

בצלם מבקש להודות לאנשים ולאירגונים הבאים על עזרתם: המוקד להגנת הפרט, אל-חאק, עו"ד חוסיין אבו חוסיין, עו"ד אליהו אברם מהאגודה לזכויות האזרח.

ISSN 0792-4003

בחודשים האחרונים ארעו מספר מקרים בהם נפגעו פלסטינים בשטחים מהתפוצצות שיירי תחמושת, שהיו מוטלים סמוך לאזור מגוריהם.

על-פי נתוני **בצלם** ארעו מאז תחילת האינתיפאדה יותר מ-60 מקרים כאלה,¹ בהם נהרגו 23 פלסטינים ועשרות אחרים נפצעו. רוב הנפגעים היו ילדים, אשר נתקלו בחפצים אלה בעת שרעו צאן או עיבדו את שדות משפחותיהם. החפצים התפוצצו לאחר שהנפגעים נגעו בהם, דרכו עליהם או ניסו להבעירם. רוב המקרים ארעו בשטחים אשר מצויים בהם, או סמוך אליהם, מחנות צבא או שטחי אש של צה"ל, שם מתקיימים אימונים באופן שוטף.

בדף המידע תובא סקירה של התופעה מאז תחילת האינתיפאדה, תוך ניתוח המקרים המתועדים **בבצלם** ופירוט האירועים בהם נהרגו פלסטינים.

תופעת התחמושת הנטושה תיבחן לאור ההוראות הרלוונטיות של המשפט הבינלאומי והישראלי,

ובמסגרת זו תיבדק מידת אחריותו של צה"ל למקרים אלה. כן ייבחנו הנוהלים והפקודות הקיימים בצה"ל בנוגע לשיירי תחמושת, ובעיקר באיזו מידה הם מיושמים, כפי שעולה מבדיקה של תחקירני **בצלם** ומעדויות שנגבו מנפגעים.

התייחסותו של צה"ל לנושא תיבדק גם על-פי הצעדים שנקטו לאחר התרחשות המקרים וגם לפי תגובת דובר צה"ל לתופעה במהלך השנים וכיום. בסוף דף המידע יובאו בהרחבה שני מקרים שאירעו לאחרונה ואשר ממחישים את חומרת התופעה.

תמונת המצב הכוללת שעולה מדף מידע זה מצביעה על אדישות מצד צה"ל לתופעה זו ורשלנות בטיפול בה, דבר הבא לידי ביטוי באי-אכיפת פקודות הצבא, בהפרה שיטתית של החוק הישראלי ובהתעלמות מן המשפט הבינלאומי. כל אלה גבו במהלך השנים, וממשיכים לגבות כיום, קרבנות רבים.

1. מקרים כאלה אירעו גם לפני האינתיפאדה, אך מאחר **ובצלם** מתעד את האירועים בשטחים החל מפרוץ האינתיפאדה – ההתייחסות בדף מידע זה תהיה רק למקרים אשר ארעו מאז.

בסמוך לרבים מהמקומות בהם ארעו מקרים אלה, ישנם מחנות צבא ושטחי אש בהם מתקיימים אימונים באופן שוטף. ברוב המקרים נכנס אדם לשטח אימונים בלתי מסומן, נגע בשיירי תחמושת ונפגע כשהתפוצצו.

שלושת המקרים האחרונים התרחשו דווקא במזבלות הסמוכות למקום מגוריהם של הנפגעים. למזבלות אלה, שבאזור חברון, נאספת אשפה מהיישובים שלידן וכן מבסיסים צבאיים סמוכים. ילדים תושבי האזור נוהגים לחפש מתכות במזבלות אלה על-מנת למכור אותן. שיירי תחמושת אשר היו מוטלים בהן התפוצצו בידי ילדים וגרמו לפגיעות בהם ובאנשים שעמדו בסמוך. מאז אפריל 1995 נהרגו בנסיבות כאלו שני ילדים ונפצעו שמונה בני-אדם, שלושה מהם באורח קשה.

מאז תחילת האינתיפאדה ארעו למעלה מ-60 מקרים בהם נפגעו פלסטינים מהתפוצצות תחמושת נטושה. בארועים אלה נפגעו כ-88 פלסטינים, מתוכם 64 ילדים עד גיל 16 (כולל).

23 פלסטינים, מהם 16 ילדים, נהרגו. למעלה משישים אנשים נפצעו, יותר ממחציתם בדרגה בינונית עד קשה. כמחצית מהפצועים סבלו מכוויות בדרגות שונות, ולפחות ארבעה הפכו לקטועי גפיים.

36 מהמקרים התרחשו בצפון-מזרח הגדה המערבית, רובם ליד הכפרים טאמון, טובאס ותיאסיר, הנמצאים בין הערים שכם וגנין. 15 מקרים התרחשו באזור הר חברון, בעיקר ליד הכפרים יטא ובני נעים. 10 מקרים נוספים התרחשו באזורים הסמוכים לבית-לחם, רמאללה וטול-כרם.

פלסטינים שנהרגו מהתפוצצות שיירי תחמושת

תאריך הארוע	שם ההרוג	גיל	נסיבות הארוע	אזור הארוע
1. 24.12.88	חוסיין אחמד אבו פרוש	16	התפוצצות מוקש או פצצה ישנה	מרגי נעגיה/גינין
2. 24.12.88	סאלח מרעי	16	התפוצצות מוקש או פצצה ישנה	מרגי נעגיה/גינין
3. 30.12.88	באסם סלמאן עוודאללה	11	רועה, נהרג מהתפוצצות מוקש	פחמה/גינין
4. 30.12.88	נידאל מחמוד עוודאללה	13	רועה, נהרג מהתפוצצות מוקש	פחמה/גינין
5. 4.2.89	טלאל מוחמד פאהד בשאראת (מת מפצעיו ב-9.2.89)	8	התפוצצות נפל מרגמה בו שיחק	טאמון/גינין
6. 13.2.89	מוחמד אמין אבו א-רוב	16	התפוצצות נפל מרגמה שמצא בשדה	קבאטיה/גינין
7. 13.2.89	איכתימאל נעים והדאן (מתה מפצעיה ב-16.2.89)	5	התפוצצות נפל מרגמה בו שיחקה ליד ביתה	תיאסיר/גינין
8. 20.8.89	מוחמד עוואד מליחאת	5	התפוצצות חפץ בשדה	דיר דבוואן/רמאללה
9. 2.12.89	זיאד אבו רמיס	9	התפוצצות נפל בעת רעיית צאן	זעתרה/בית-לחם
10. 2.12.89	מוחמד סאלח עסאף	25	התפוצצות חפץ עזוב בשדהו	כפר לאקף /טול-כרם
11. 27.1.92	מחמוד מרעי חוסיין סמודי	32	התפוצצות חפץ בעת רעיית צאן	יאמון/גינין
12. 9.4.92	מוחמד עבדאללה חפית' אבו חסן	13	התפוצצות פצצת נפל בה שיחק בעת רעיית צאן	טאמון/גינין

תאריך הארוע	שם ההרוג	גיל	נסיבות הארוע	אזור הארוע
13. 6.92	מחמוד יונס מחמוד א-רשאידה	24	התפוצצות חפץ בו נגע	עראבה/גינין
14. 19.6.93	איברההים נעים מסעוד	8	התפוצצות חפץ באזור חקלאי	טובאס/גינין
15. 6.8.93	מאהר עטייה חמאיל	17	התפוצצות רימון שמצא בשדה	חירבת אבו פלאח/ רמאלה
16. 26.8.93	משהור מוחמד איברההים	15	התפוצצות רימון שמצא בשדה	חירבת אבו פלאח/ רמאלה
17. 19.3.94	עלא מנסור דייב דרארימה	15	התפוצצות חפץ עליו דרך בשדה	טובאס/גינין
18. 30.5.94	מוחמד פאוזי מרעי	11	התפוצצות חפץ שמצא והשליך לאש	כפר דן/גינין
19. 21.7.94	עלי מוחמד איברההים אל-עמור	14	התפוצצות פצצה בה נגע	יטא/חברון
20. 21.1.95	חוסיין עלי א-רשאידה	28	התפוצצות נפל שהרים	תקוע/בית-לחם
21. 28.1.95	עיסא עלי אבו עראם	18	התפוצצות נפל בו שיחק בעת רעיית צאן	יטא/חברון
22. 7.4.95	יוסף עיסא מוחמד אל-חמאמדה	11	התפוצצות חפץ שמצא במזבלה	יטא/חברון
23. 4.6.95	חילדון עלי חארב שתאת	14	התפוצצות חפץ שמצא במזבלה	דהריה/חברון

תחמושת נטושה במשפט הבינלאומי

בתקנות (17) ו- (217) נקבע כי יש לרשום את כל האזורים בהם הונחו מוקשים.⁵ תקנה (37) דורשת מהמדינה לנקוט בכל האמצעים המתאימים והנחוצים, על מנת להגן על האוכלוסייה האזרחית מהמוקשים.

יישום תקנות הפרוטוקול לגבי שיירי תחמושת מחייב, בין השאר, פרסום מידע לגבי מיקום שטחי האימונים, גידור השטחים, הצבת שלטים ואזהרת התושבים בדבר הסיכון הכרוך בכניסה אליהם. תופעת התחמושת הנטושה מנוגדת גם למספר עקרונות של המשפט הבינלאומי ההומניטרי הבאים להגן על אוכלוסייה אזרחית במצב של מלחמה, ואשר באים לידי ביטוי באמנות בינלאומיות שונות:

1. אחריות המדינה הכובשת לחיי האוכלוסייה הנתונה למרותה.⁶
 2. איסור על התקפות שאינן מבחינות בין מטרה צבאית למטרה אזרחית.⁷
 3. איסור על גרימת נזק לסביבה הטבעית, שעלול לפגוע בבריאות האוכלוסייה או בהשרדותה.⁸
- העיקרון השני מתייחס לאיסור על סוגי התקפה שונים, אך המונח "התקפה" בהקשר זה אינו מתייחס רק לרגע בו משוגר הנשק: בדיון שעסק בתחולת הפרוטוקול הנוסף לגבי מוקשים, החליטו משתתפי

במשפט הבינלאומי לא קיימת התייחסות מפורשת לטגטישת שיירי תחמושת. עם זאת, מכיוון שבמקרים רבים מדובר בתחמושת שלא התפוצצה בזמן שיגורה, דומים שיירי התחמושת למוקשים. אלה גם אלה מציבים סיכון לעוברי אורח, בכך שדי במגע אקראי כדי להביא להתפוצצותם ובכך לגרום לנזק רב.

מספר גופים התייחסו להקבלה זו בין מוקשים לבין שיירי תחמושת: בפרשנות הצלב האדום לפרוטוקולים הנוספים לאמנות גינווה, נקבע כי הסכנה הנשקפת מנשק שפעולתו מושהית זהה לזו הנשקפת מתחמושת שלא התפוצצה: "לכל הכלים מושהי הפעולה או לאלה אשר לא התפוצצו, מכל סיבה שהיא, יש אפקט זהה על הסביבה, עם תוצאות מאיימות".²

בפרוטוקול המוקשים,³ הנספח ל"אמנת הנשק" של האו"ם שנכנסה לתוקף בשנת 1983,⁴ נקבעו עקרונות כלליים בנוגע למוקשים, בשל המאפיינים הייחודיים שלהם. מספר תקנות בפרוטוקול עוסקות בחובה למנוע פגיעה באזרחים: בתקנה (24) נאסר על שימוש במוקשים בכל עיר, עיירה, כפר או כל אזור אחר בו מצוי ריכוז דומה של אוכלוסייה אזרחית. על-פי תקנה זו השימוש במוקשים באזורים אלה מותר רק אם ננקטים אמצעים להגן על האזרחים מהשפעותיהם, למשל על-ידי הצבת שלטי אזהרה או שמירה, הפצת דברי אזהרה והקמת גדרות.

2. Yves Sandoz, Christophe Swinarski and Bruno Zimmerman (eds.), ICRC, **Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949**. Geneva: Martinus Nijhoff Publishers, 1987. p. 411 (תרגום שלטנו); ר' גם: החלטה מס' 3571 של האסיפה הכללית של האו"ם מיום 5.12.80; Physicians for Human Rights, U.S., 1993, p. 10. **Landmines: A Deadly Legacy**.
3. **Protocol on Prohibitions or Restrictions on the Use of Mines, Booby Traps and Other Devices**.
4. **U.N. Convention on Prohibition or Restriction on the Use of Certain Conventional Weapons Which may be Deemed to be Excessively Injurious or to have Indiscriminate Effects (Weapons Convention)**. ישראל חתומה על האמנה ועל הפרוטוקול הנספח לה.
5. "ירישים" משמעו בפרוטוקול פעולה פיזית, מינהלית וטכנית המכוונת להשיג את כל המידע הקיים אשר יקל על איתור מוקשים.
6. **אמנת האג מ-1907**, חלק שלישי, סעיף 46.
7. **הפרוטוקול הנוסף ה-1 מ-1977 לאמנת ג'נווה**, תקנה מס' (4)51, (5)51.
8. **שם**, תקנה מס' (1)55. יש לציין כי איסור זה אינו נחשב עדיין כשייך למשפט הבינלאומי המנהגי, אך הוא מופיע בהסכמים בינלאומיים שונים, ובשנים האחרונות הולכת וגוברת המודעות לחשיבותו.

"הוועידה של החברה הבינלאומית של החוק הצבאי וחוקי המלחמה" (לזון, 1982) שמבחינה משפטית מהווה השימוש במוקשים התקפה כל עוד נשקפת לבני-אדם סכנה ישירה ממוקש כזה, ולא רק בעת הטמנת המוקש.⁹ גם שיירי תחמושת המוטלים בשדות מעמידים בני אדם בסיכון ישיר, הדומה מאוד לזה הנגרם על-ידי מוקשים, ומבחינה זו הם מהווים התקפה במובן שנקבע על-ידי ועידת לזון.

רוב הנפגעים משיירי התחמושת בשטחים הינם ילדים. הדבר אינו מקרי, אלא נעוץ בסיכון המיוחד שמעמיד חפץ זר ומסקרן בפני ילדים, שאינם מודעים לסכנות. סיבה נוספת היא שמקרים רבים התרחשו באזורים המשמשים את התושבים למרעה, עבודה המבוצעת לעתים קרובות בידי ילדים.

באמנת האו"ם בדבר זכויות הילד, אשר נכנסה לתוקף לגבי ישראל ב-2.11.91, נקבעה חובתן של המדינות

החתומות עליה להגן על כל ילד שבתחום שיפוטן. בסעיף 38(4) נאמר כי המדינות, בהתאם להתחייבויותיהן על-פי המשפט ההומניטרי הבינלאומי, ינקטו ביכולתן אמצעי אפשרי כדי להבטיח הגנה ודאגה לילדים הנפגעים על ידי מאבק מזויין.¹⁰ המצאותם של שיירי תחמושת במקומות בהם עשויים ילדים להיפגע מהם, אינה עולה בקנה אחד עם עקרונות אלה של המשפט הבינלאומי ומהווה הפרה ברורה שלהם.

בצלם קורא לממשלת ישראל לחתום על הפרוטוקולים הנוספים של אמנות ג'נובה ולעגנם בחוק הישראלי. בכך תתחייב ישראל להגן על האוכלוסייה אזרחית מפגיעות הנובעות משימוש בנשק צבאי. כמו כן, על ישראל לכבד את התחייבותה לקיים את הוראות האמנה בדבר זכויות הילד, עליה היא חתומה.

הפעילות הצבאית בשטחי האימונים, הכוללת שימוש באש חיה, יוצרת מטבע הדברים סיכון חמור אליו נחשפים הנכנסים לתחומי אותם שטחים. הסיכון שאנשים ייפגעו גובר כאשר שטחי האש נמצאים בקרבת יישובים, כאשר הם אינם מסומנים כיאות וכאשר הם כוללים אזורים המשמשים למרעה או לגידולים חקלאיים. על צה"ל, כגוף המחזיק בשטחים אלה ומשתמש בהם, מוטלת האחריות למנוע סיכונים אלה בהתאם לסעיפים 35 ו-36 לפקודת הניזקין, העוסקים בעוולת הרשלנות.

על-פי סעיפים אלה, אם אדם "לא השתמש במיומנות או לא נקט מידת זהירות, שאדם סביר ונבון וכשיר לפעול באותו משלח יד היה משתמש או נוקט באותן נסיבות – הרי זו התרשלות". התרשלות לגבי אדם אחר הינה רשלנות, "והגורם ברשלנותו נזק לזולתו עושה עוולה"¹⁰.

הדינים העוסקים ברשלנות חלים על כל אדם, חוק הניזקין האזרחיים (אחריות המדינה) קובע כי הם חלים גם על המדינה,¹¹ ולכן גם על צה"ל, המהווה חלק ממנגנון המדינה.¹² מכאן עולה שעל צה"ל מוטלת החובה לנקוט באמצעי זהירות אשר יבטיחו כי פעילותו בשטחי האימונים לא תגרום לפגיעה באנשים.

על-פי הפרשנות המוצעת לחוק בבטאון המערכת המשפטית בצה"ל, "משפט וצבא"¹³, על צה"ל לפעול

בשתי דרכים על-מנת למלא את חובתו זו:

1. אזהרת הציבור מפני כניסה לשטחי אש: "ראשית, יש לדאוג להצבתו של שילוט מתאים בסביבת שטחי האש עצמם [...] שנית, יש להבטיח שמפות הסגירה תמצאנה במשרדים המשרתים את הציבור".

2. נקיטת צעדים להבטחת שלומם של הנכנסים לשטחים אלה.

בסעיף 37 לפקודת הניזקין מוצב סייג בנוגע לאחריות על הנכנסים לשטחים צבאיים. על פי סעיף זה "האחריות [...] לא תחול כלפי מי שנכנס לאותו שטח כמסיג גבול, אלא אם הוכיח התובע שנכנס בתום לב ובלי כוונה לעבור עבירה או לעשות עוולה [...]".¹⁴ במקרים בהם עוסק דף המידע נכנסו הנפגעים לשטחי האימונים שלא על-מנת לעבור עבירה, כשמטרתם היחידה היתה ביצוע פעולה שגרתית כמו רעיית צאן. סייג זה אינו תופס לגביהם, אם כן, ואחריות צה"ל לפגיעתם תקפה ועומדת.

סעיף 38 לפקודת הניזקין עוסק בנזק שנגרם עקב התרשלות בדברים מסוכנים. במספר פסקי-דין אשר התייחסו לשימוש בנשק חם, צויין כי נשק זה נכלל בקטגוריה של דברים מסוכנים, וכי על המופקד עליו מוטלת חובת נוספות: מידת זהירות מוגברת ומיוחדת, חובה לחזות מראש את הסיכונים הכרוכים בשימוש בנשק וחובה לפעול על-מנת למנוע אותם.¹⁵

10. פקודת הניזקין [נוסח חדש], סעיף 35.

11. חוק הניזקין האזרחיים (אחריות המדינה), תשי"ב – 1952, סעיף 2 ו-3.

12. ר' דיני נזיקין, בעריכת גד טדסקי, ירושלים תש"ל, עמ' 405.

13. סרן (מיל.) עו"ד דפנה ברק, "שטחי אש ושטחי אימונים – ההיבט המשפטי", משפט וצבא, גיליון 11-12, דצמבר 1991, עמ' 153-170.

14. חוק לתיקון פקודת הניזקין (מס' 4), תש"ל – 1970.

15. ר' ע"א 755/76, משמר בע"מ נ' אלמנת מלחם, פ"ד ל"ג (2) 656, עמ' 662; ע"א 350/77, כיתן בע"מ נ' שרה וייס, פ"ד ל"ג (2) 785, עמ' 804; ע"א 61/89, מדינת ישראל נ' אייגר, פ"ד מ"ה (1) 580, עמ' 586.

4. צווים צבאיים הנוגעים לסגירת שטחים, אשר עונים על הדרישה לאפשר לציבור לעיין במפת הסגירה: לגבי כל שטח סגור נאמר בצו הרלוונטי כי מפת האזור "מצורפת לצו זה ומהווה חלק בלתי נפרד ממנו". כמו כן נאמר שהעתקים של הצו ושל המפה יופקדו במשרדים שונים (משרדי המפקדים הצבאים, תחנות המשטרה וראשי העיריות של האזורים הרלוונטיים) ו"יהיו פתוחים שם לעיונו של כל מעוניין".¹⁷

חרף קיומן של פקודות אשר נועדו למנוע פגיעות באנשים כתוצאה מכניסה לשטחי אימונים של הצבא, שכוחים המקרים בהם נפגעים אנשים בנסיבות כאלה. מכאן ניתן להסיק כי הבעיה טמונה במידת האכיפה של הפקודות והנהלים.

מתשובתו של דובר צה"ל לפניית **בצלם**¹⁶ ומעיון בצווים צבאיים העוסקים בשטחים סגורים בגדה המערבית, עולה כי אלה עונים על דרישות המשפט הבינלאומי והישראלי.

הנהלים הבאים נועדו להבטיח כי פעילות צה"ל בשטחי אימונים לא תגרום לפגיעות מן הסוג המתואר בדף מידע זה:

1. פקודות קבע הנוגעות לסימון ותיחום שטחי אימונים;
2. פקודות המתייחסות לסריקות נרחבות של כוחות צה"ל לפני ואחרי האימונים;
3. הפצת כרוזי הסברה למוחיתארים של הכפרים הסמוכים לשטחי האש, בהם מפורטים אמצעי הזהירות שיש לנקוט בתוך שטחי אש ובמקרה של מציאת חפצים חשודים;

16. מכתב **בצלם** מרסיין אביטל מרגלית, רמ"ד הסברה ביחידת דובר צה"ל, מה 14.5.95.
17. ר' למשל **צו סגירת שטח בקעת הירדן (אזור הגדה המערבית)** (מס' 151), תשכ"ז – 1967.

א. רקע – המלצות קצין בודק

משנת 1989¹⁸

2) סריקה ואיסוף של תחמושות אימונים שלא הופעלו;

- לסכם נוהל דיווח המאפשר הגעה סמוכה ככל האפשר למקום האירוע לצורך ביצוע בדיקה בליסטית מקצועית.

הקצין הבודק לא התייחס במסקנותיו לעובדה ששטחי האימונים הצבאיים, הממוקמים כה קרוב לאזורי המגורים, לא היו מגודרים ומסומנים בבירור. זאת למרות שגידור סביב שטחי האימונים וסימונם היה מונע קורבנות רבים.

מאז פורסמו המלצות הקצין הבודק ביוני '89, ארעו עשרות מקרים נוספים בהם נפגעו פלסטינים כתוצאה מהתפוצצות שיירי תחמושת. 16 אנשים נהרגו מאז כתוצאה ממקרים כאלה, ועשרות נפצעו. רוב המקרים הללו דומים מאוד למקרים אותם בדק צה"ל ב-'89, הן מבחינת מיקומם הגיאוגרפי והן מבחינת נסיבות התרחשותם.

לאור זאת ניתן להגיע לשתי מסקנות אפשריות: האחת, שלא היה יישום רציני ואחראי של המלצות הקצין הבודק, והשניה, שהמלצותיו לא הקיפו את מלוא חומרת הבעיה ולא היה בהן כדי לפתור אותה.

ב. מידת יישום הפקודות כיום

בתשובה לפניית **בצלם** בנוגע לנפגעים פלסטינים מהתפוצצות שיירי תחמושת, מסר דובר צה"ל כי "צה"ל נוקט בכל האמצעים הנדרשים, אם בפקודות, בגידור ובשילוט השטחים ובהסברה כדי שמקרים אלה לא ישנו". בתשובה נאמר כי הפקודות הנוגעות למניעת מקרים כאלה "**מיושמות** באיו"ש", וכי "שטחי האש באיו"ש **מסומנים ומתוחמים** ע"פ פקודות הקבע בצבא" (ההדגשה שלנו).

מסוירים שערכו תחקירי **בצלם** באזורים בהם ארעו רוב הפגיעות, נמצא כי לא קיימים בהם אמצעים העשויים להזהיר את התושבים לגבי הסיכון הצפוי

מנובמבר 1988 עד פברואר 1989 התרחשו לפחות 23 מקרים בהם נפגעו פלסטינים כתוצאה מהתפוצצות שיירי תחמושת, רובם בצפון-מזרח הגדה. בארועים אלה נהרגו שבעה אנשים, ו-24 נפצעו מרסיסים או סבלו מכוויות. כל ההרוגים היו ילדים מתחת לגיל 16, וכך גם 17 מבין הפצועים. כולם נפגעו מהתפוצצות או התלקחות של חפצים בהם נגעו או שיחקו בשדות הסמוכים לכפריהם.

בעקבות הדים ציבוריים שעוררו מקרים אלה, מינה בפברואר 1989 אלוף פיקוד המרכז דאז, עמרם מצנע, קצין בודק לחקירת הנושא. תוצאות החקירה הוגשו בסוף יוני 1989, והמסקנה העיקרית אשר עלתה מהן היתה כי הפגיעות נגרמו מהתפוצצות נפלי תחמושת של צה"ל משני סוגים עיקריים: פצועי הכוויות נפגעו מנפלי נורים שהוטלו במהלך אימוני חיל-האוויר, לא הופעלו באוויר והתלקחו לאחר שנאספו מהקרקע על-ידי הנפגעים; נפגעי הרסיסים נפצעו מנפלי פצצות מרגמה בקוטר 52 מ"מ, המצויות בשירות יחידות השדה של צה"ל.

בעקבות מסקנות אלה, המליץ הקצין הבודק על שורה של צעדים בהם יש לנקוט, על מנת למנוע הישנות מקרים מסוג זה. להלן המלצותיו כפי שצוטטו בעיתון "הארץ" ב-25.6.89:

- להגביר את ההסברה בקרב התושבים המקומיים לגבי איסור כניסת ילדים לשטחי אש והגברת הפיקוח עליהם;
- להפיץ חומר הסברה בקרב המקומיים המזהיר בפני הרמת נורים אוויריים;
- לבדוק אפשרות שיפור הנורים על מנת להקטין את אחוזי הנפל;
- לרענן את הפקודות וההוראות לגבי סריקת שטחי האימון בתום האימונים בשני היבטים: 1) איסוף, סריקה והשמדה של נפלי תחמושת;

18. לתיאור השתלשלות הארועים ר' **בצלם**, **מקרי מוות ופציעה של ילדים** (ינואר 1990), עמ' 10-12.

להם: אין גדרות, אין שלטים ואין כל סימון אחר. מעדויות שגבו תחקירני **בצלם** מנפגעים ומעדי ראייה לפגיעות כאלה, עולה תמונה זהה. מכאן עולה כי בניגוד לדברי דובר צה"ל, שטחי האש **אינם מסומנים ומתוחמים**

על-פי העדויות, העדר הגידור והסימון גרם לפגיעה גם בתושבים שידעו כי צה"ל מתאמן בסמוך לאזור מגוריהם, אך לא ידעו בבירור מהם גבולותיו של שטח האימונים. עוד עולה מן העדויות כי מקרים רבים ארעו בשטחים המשמשים את התושבים למרעה במשך שנים רבות ובאופן שוטף; עובדה זו מפחיתה עוד יותר את הסבירות שהתושבים יחשדו כי צפוי להם סיכון מכניסה לשטחי המרעה.

כך למשל, אמר בעדותו **בצלם** חסן דיאב מסאעיד, בן 14, תושב הכפר טובאס, אשר נכווה מהתלקחות חפצים שמצא בעת שרעה עיזים באזור הגייפתליק ב-19.95:

[...] לא ראינו כל שלטי אזהרה או גדר מסביב לאזור. באזור זה יש הרבה רועים שנמצאים כאן כל הזמן.

האחים חוסאם ועיסאם בני עודה, הגרים באזור הכפר מרג'י נעגיה, נפצעו בפיצוץ שארע בעת שרעו את צאנם. כתוצאה מהפציעה היה הכרח לקטוע את רגלו של חוסאם ואת ידו של עיסאם. מעדותו של אביהם, עבדאללה בני עודה, שנמסרה לתחקירן **בצלם** באסם עיד, עולה כי השטח בו נפגעו לא היה מסומן כשטח שהכניסה אליו אסורה:

[...] יש איזור אימונים צבאי במרחק של 7 ק"מ בכיוון מערב מביתי. איזור האימונים אינו מוקף גדר כלשהי ואינו מסומן כך שאי אפשר לדעת למה הוא משמש. איננו נוהגים להגיע למקום אימונים זה, אבל כשהחיילים מתאמנים הם יורים ממנו לכל כיוון, והפצצות שהם יורים נופלות בכל מיני מקומות [...] אני גר באיזור הזה כ-10 שנים, ותמיד נהגתי לרעות את הצאן באיזור שבמרחק ק"מ אחד צפונית לביתי ובמרחק שמונה ק"מ בערך משטח האש [...] ב-6.1.93 בשעה 7:30 הלכו חוסאם ועיסאם לרעות את הצאן שלנו באזור המרעה [...].

בהמשך עדותו סיפר האב שבשעה 14:30 הגיע לבית עיסאם, פצוע, והאיץ בו לחוש לאזור המרעה. כשהגיע לשם האב, ראה את חוסאם מוטל פצוע על האדמה.¹⁹

חסרונו של השילוט מצביע על אכיפה לקויה של הפקודות הנוגעות לסימון שטחי אש, מדבריהם של תושבי אזור הגייפתליק עולה כי גם פעילות ההסברה מטעם צה"ל באזורם לקויה;²⁰ מעבר לכך, ברי כי הנהלים הנוגעים לסריקת שטחי אש אחרי האימונים אינם מתבצעים כראוי, לנוכח העובדה שבשדות מוטלים שיירי תחמושת שנותרו לאחר אימוני הצבא, ואשר גרמו פעמים כה רבות לפיצוצים ולפגיעות בעוברי אורח.

גם בנוגע לנגישות המוצעת לכל אדם למפת השטחים הסגורים, לא תואם המצב בפועל את הנדרש עפ"י הפקודות:

עו"ד חוסיין אבו חוסיין, המייצג מספר תושבים אשר נפגעו משיירי תחמושת בשטחים, ביקש לעיין במפה של אזורי אימונים האמורה להיות פתוחה לעיון הציבור. התשובה שקיבל מהיועץ המשפטי לאזור יהודה ושומרון, מנוגדת לחלוטין לאמור בצו. נאמר בה כי: "לא ניתן להעביר לרשותך מפת שטחי האש שכן זוהי עבירה על הוראות צה"ל (בטחון שדה) ואשר העובר אותם צפוי לעונשי מאסר ממושכים, אשר על כן צר לנו אולם לא נוכל לסייע בידך לקבל מפה כאמור".²¹

רק לאחר איום בפנייה לבג"צ, מסר עוזר היועץ המשפטי כי חלה אי-הבנה, וכי המפה תישלח לעו"ד אבו חוסיין בתוך ימים מספר.²²

מכל האמור לעיל עולה תמונת המצב שמציג דובר צה"ל אינה משקפת את המציאות וכי בניגוד לדברי – פקודות הקבע הנוגעות לשטחי אימונים אינן מיושמות בגדה המערבית, וצה"ל אינו נוקט בכל האמצעים הנדרשים למניעת פגיעות.

אי-אכיפת הפקודות, אשר נועדו לקיים את חובתו של צה"ל לנקוט באמצעי זהירות שימנעו נזק – מהווה רשלנות פושעת מצד צה"ל, והנזק שנגרם לאנשים כתוצאה מכך מהווה "עוולה", כנוסח החוק הישראלי.

19. ר' בעניין זה גם את עדותו של מועתז בשאראת, עמי 16-17 בדו"ח זה.

20. ר' להלן, עמי 17.

21. מכתב לעו"ד חוסיין אבו חוסיין מסא"ל עמי נבון, עוזר היועץ המשפטי לבטחון, בשם היועץ המשפטי ליהודה ושומרון,

מה-30.4.95.

22. כך נמסר בבירור טלפוני שערך **בצלם** ב-27.6.95.

תגובת צה"ל להתרחשות המקרים

בתשובתנו **לבצלם** מטיל דובר צה"ל חלק נכבד מן האחריות למקרים מסוג זה על התושבים עצמם. לדבריו, "קרו מקרים בהם תושבים אלה הסירו את שלטי האזהרה, נכנסו לשטחי האש ולא שעו להנחיות המתאימות", וכן. "נראה שלתושבים עצמם יש תפקיד חשוב בהערכת הסכנה הטמונה במשחק ובנגיעה בחפצים אלה".

למרות טענתו זו של הדובר וטענתו כי צה"ל נוקט בכל האמצעים הנדרשים למניעת מקרים כאלה, עדיין מכיר צה"ל באחריותו לחלק מהמקרים, בכך שהוא מאשר כי "היו מקרים בהם פוצו נפגעים ומשפחותיהם לאחר שנמצא כי תביעות הניזקין שהוגשו על ידם היו מוצדקות".

בתשובה לשאלת **בצלם** לגבי מספר תביעות הניזקין שאושרו, ענה דובר משרד הבטחון כי "אין בידינו נתונים, אך בחלק מהמקרים שולמו פיצויים וחלק מהתובעים נידחו, הכל עפ"י נסיבותיו של כל מקרה ומקרה".²³

עם זאת, עולה הרושם שבחקירותיו את המקרים נוטה צה"ל להסיר מעליו אחריות. חקירות שניהל צה"ל בכמה מקרים, הסתיימו בסגירת התיק בלא נקיטת אמצעים משפטיים נגד איש: בעקבות בדיקות שערך קצין בודק בנוגע לפציעתו של מוסא פאלח א-רשאידה, בן 10, מהתפוצצות חפץ בחצר ביתו ב-15.10.93 נמסר למוקד להגנת הפרט כי "גם אם ייקבע כי פציעת מרשך נגרמה מאמצעי צה"ל, הרי לא ניתן יהיה לקבוע איזה מחיילי צה"ל [...] נוגעים בדבר".²⁴ מסיבה זו הורתה הפרקליטה הצבאית של חיל-האוויר על סגירת התיק ללא נקיטת צעדים משפטיים כלשהם. תיק החקירה לגבי פציעתו של עומר עבד עודה, שידו נקטעה כתוצאה מפיצוץ חפץ שמצא בגינת ביתו

ב-24.3.91, נסגר אף הוא ללא נקיטת צעדים משפטיים, למרות שבדיקה שערכה המשטרה הוכיחה שהחפץ המתפוצץ היה מרעום של טיל לאו. העילה לסגירת התיק היתה שחיילים אשר סיירו ליד אותו בית מספר ימים לפני הפיצוץ לא נשאו עימם טילים או חלקי טילים, וכי טילים כאלה אינם מצויים בבסיס הסמוך לכפר.²⁵

אדישות צה"ל לפגיעה באנשים ניכרת גם בכך שאפילו באתרים בהם נפגעו ואף נהרגו פלסטינים כתוצאה מרשלנות הצבא בפניו שיירי תחמושת ובסימון שטחי אימונים, לא שיפר הצבא את מידת יישום ההוראות, על מנת למנוע את הישנות הפגיעות. כך למשל, בסיוור שערך תחקירן **בצלם** באזור הגייפתליק יותר מחודשיים לאחר הפיצוץ בו נקטעה רגלו של מועתז בשאראת,²⁶ קל היה להבחין כי לא נעשתה כל פעולה לסימון וגידור מחודש של השטח המסוכן, למרות שהצבא היה מודע היטב למקרה ואף פתח בחקירה.

העובדה כי לאורך השנים חוזרים ונשנים אירועים כאלה באותם אזורים בהם התרחשו כבר פיצוצים בעבר, מחזקת את הטענה כי התרחשות מקרים אלה לא שינתה את מידת יישום הפקודות.

לעומת המקרים דנן, אשר התרחשו בשטחים, ושהנפגעים בהם היו פלסטינים, ארעו גם מספר ארועים דומים בהם נפגעו אזרחים ישראלים. במקרים אלה, היה טיפול הרשויות שונה לחלוטין: בניגוד לאדישות הרשויות במקרים הראשונים, היתה תגובתן מיידית ויעילה במקרים מהסוג השני, כפי שעולה מן הדוגמאות הבאות:

בפברואר 95 נהרגו שני אזרחים ישראלים כתוצאה מהתפוצצות מוקש בהרי אילת. בלילה שלאחר האירוע

23. מכתב **לבצלם** מדן וינרייך, דובר משרד הבטחון, מה-13.6.95.

24. מכתב לעו"ד באזרה חירוי מהמוקד להגנת הפרט מסא"ל רחל שפירא, פרקליטה צבאית כחיל האוויר, מ-31.7.94.

25. מכתב **לבצלם** מסרן ירון הרמן, תובע צבאי, בשם פרקליט פיקוד המרכז, מה-20.1.92.

26. ר' בהרחבה בדו"ח זה, עמ' 16-17.

"שהו כוחות החילוץ של צה"ל במקום. הם מיהרו לגדר את השדה מחדש בתיל וקונצרטיונה, והציבו במקום שלטים מאירי-עיניים".²⁷

בשדה מוקשים שליד קיבוץ רמת רחל נפצעו במהלך השנים מספר תושבים של הכפר הסמוך צור באהר; ארועים אלה לא הביאו את הרשויות לטפל בבעיה, והפגיעות חזרו ונשנו. ב-1.10.93 נפגעו במקום אזרחים ישראלים, וכך נכתב בעיתון "הארץ", יומיים לאחר מכן: "בעקבות הפיצוץ [...] החליטו במשטרה ובצה"ל לסרוק את האזור, מחשש להמצאתם של מוקשים

נוספים. בשל הפיצוץ, הוחלט בתיאום עם צה"ל להתחיל לאלתר בפינוי שני שדות המוקשים המגודרים הסמוכים [...]".²⁸

בצלם סבור כי תגובה מהירה של הרשויות חיונית במקרים כאלה, על מנת למנוע פגיעות נוספות באותם מקומות. אך ההימנעות מנקיטת צעדים לאחר התרחשות ארועים דומים בהם נפגעו פלסטינים הינה תמוהה ומצערת, ומלמדת על אדישות בנוגע לשלומם וחייהם של התושבים הפלסטינים.

27. ידיעות אחרונות, 6.2.95.

28. ר' בעניין זה גם כל העיר, "מוקשים סביב לה", 6.10.93.

א. מותו של יוסף עיסא חמאמדה, בן 11, תושב ח'רבת א-דיראת, מהתפוצצות חפץ בו שיחק ב-7.4.95

ב-7.4.95 נהרג יוסף חמאמדה מפיצוץ שארע בעת ששיחק בשאריות מתכת באזור מגוריו, ח'רבת א-דיראת, הסמוכה לכפר יטא שבנפת חברון. חברו גיבריל אל-עדרה, בן 12, אשר שיחק איתו, נפצע קשה, וכן נפצע מוחמד מחמוד חמאמדה, סוחר אלומיניום, שעסק באותה עת במיון המתכות. בהודעת דובר צה"ל שנמסרה בעקבות המקרה נאמר: "מבדיקה עולה כי ההתפוצצות ארעה בעקבות משחק של שלושה מקומיים בתחמושות שמצאו באזור".

מוחמד מחמוד חמאמדה מסר בעדותו לתחקירן **בצלם**, באסס עיד:

[...] אני אוסף וקונה מאנשים אלומיניום ומוכר אותו לסוחרים. ב-7.4.95, בסביבות השעה 10:00, הייתי במקום בו אני אוסף וממין את הסחורה [...]. חלק מהחפצים נאספים ע"י ילדים במזבלה סמוכה. ליד המקום בו אני עמדתי היו שני ילדים, שכנראה שיחקו בשאריות שהיו מסביב. התחלתי למיין את האלומיניום. פתאום שמעתי פיצוץ והיה הרבה עשן. הרגשתי שנפצתי. נפלתי ואחר-כך קמתי וראיתי את שני הילדים שוכבים על האדמה ולא זזים. אחר כך שמעתי שאחד הילדים מת [...]. אני נפצעתי בגב מרסיסים בגלל שהילדים שיחקו מאחורי גבי [...].

כשלושה ק"מ מח'רבת א-דיראת מצויה מזבלה, בה מרוכות, לדברי פלסטינים תושבי המקום, אשפה מהעיר חברון, מהתנחלויות הסמוכות לה ומבסיס צבאי המצוי באזור. לדבריהם נשמעים בדרך-כלל בעת שריפת האשפה קולות פיצוץ, והם מניחים שמקורם בשאריות של תחמושת שזרקו מהבסיס הצבאי. ליד המזבלה אין שום שלט המציין כי מצויים בה חומרים מסוכנים, והגישה אליה אינה מוגבלת באופן כלשהו.

תושבי המקום מסרו לתחקירן **בצלם** כי ילדי הכפר נוהגים להגיע לאתר ולחפש באשפה חתיכות מתכת ואלומיניום, אותן הם מוכרים לסוחר מוחמד חמאמדה. הסוחר מרכז את המתכות באתר המצוי בפאתי היישוב. תושבים הצביעו על חפצים נוספים הפזורים באתר, שנראו כשאריות של תחמושת צבאית.

ב. פציעתו של מועתז מוחמד בשאראת, בן 15, תושב ג'יפתליק, מהתפוצצות שארעה בעת שרעה צאן, ב-12.2.95

מועתז בשאראת, תושב הכפר ג'יפתליק שבבקעת הירדן, איבד את רגלו כתוצאה מהתפוצצות שאירעה בעת שרעה עיזים סמוך לאזור מגוריו. בעדות שמסר לתחקירן **בצלם**, פואד חאמד, בעת שהיה מאושפז בבית החולים רפידיה בשכם, סיפר מועתז בשאראת:

בתאריך 12.2.95 [...] רעיתי את העיזים מזרחית לאזור הג'יפתליק. [...] הרועה שהיה איתי שמו ראתב, הוא בן 27, תושב הכפר יטא [באזור חברון]. הוא הלך כשלושה מטרים לפני. פתאום הרגשתי שאני עף אחורה. ראיתי שרגל ימין שלי נחתכה והיו לי פצעים ודם בכל חלקי הגוף. ראתב גם הוא נפצע כרגליו והוא מאושפז בבית-חולים עאליה בחברון.

אני הייתי כל הזמן בהכרה מלאה. בחור שהגיע למקום במקרה קרא לצבא. הגיע גי"פ צבאי שלקח אותי ל"מחנה גדי". במחנה הוגשה לי עזרה ראשונה ומשם העבירו אותי במסוק לבית-החולים הדסה עין כרם. 15 ימים הייתי בהדסה. אח"כ הועברתי לבית-חולים רפידיה בשכם [...]. באזור הזה מתקיימים אימונים כל הזמן באופן מתמשך והרועים נמצאים ביחד עם הצבא במקום ולפעמים החיילים מבקשים מאיתנו חלב

מהעיוזים. הם באים רוב הזמן באופן בלתי סדיר. המקום הזה מאוד קרוב אל איזור המגורים בגיפתליק. אין שום שלטי אזהרה או גדר [...].

מתחקיר **בצלם** באזור הארוע עולה תמונת המצב הבאה: כשני ק"מ מהכפר גייפתליק מצוי מחנה צבאי, אשר בשדה הסמוך לו ארע הפיצוץ. האזור היה מוקף בעבר בגדר, כפי הנראה, אך כיום חלקים גדולים ממנה חסרים והגישה לשדה קלה. כמו כן, אין באזור כלל שלטים או סימון לשם אזהרת התושבים מפני הסיכון הכרוך בשהות במקום. לדברי תושבי האזור נוהגים רועים לרעות את צאנם בשדות אלה באופן

יומיומי, כשהחיילים בבסיס הסמוך מודעים לכך ואינם מזהירים אותם מפני סכנה כלשהי הכרוכה בכך. גם בעת סיור של צוות **בצלם** באזור, ניתן היה להבחין בעדר כבשים בדיוק באותו שדה בו ארע הפיצוץ. בתשובה לשאלתנו, ענו התושבים כי הם מעולם לא הוזהרו על-ידי צה"ל וכי לא קיבלו כל חומר הסברה בנוגע לאזורים ולחפצים מסוכנים. תושבים הגרים בכפר מרגי נעגיה הסמוך, אמרו כי בגבעות אשר ממערב לכפר מוטלים חפצים צבאיים רבים.

1. על צה"ל להקפיד על ביצוע שוטף של הפעולות הבאות: גידור וסימון ברור של שטחי האימונים, שילוט המזהיר בפני כניסה אליהם, סריקתם ואיסוף הנפלים מהם, ופעילות הסברה בקרב תושבים המתגוררים בסמוך להם. הקפדה על ביצוע פעולות אלה תמנע בעתיד אבידות בנפש ופגיעות בגוף של ילדים ומבוגרים.
 2. על צה"ל להעביר את ההוראות הנוגעות לשטחי אימונים ולחומרים מסוכנים בצורה ברורה לכל הדרגים, ולדאוג באופן שוטף ומקיף לאכיפתן בכל האזורים שבשליטתו.
 3. על צה"ל לקיים חקירה מעמיקה לאחר התרחשות מקרה של פגיעה כתוצאה מהתפוצצות תחמושת נטושה, להעמיד לדין את האחראים, לפתוח ביוזמתו בהליכי פיצוי לנפגעים ולפעול למניעת הישנות המקרה באתו אזור.
- בדף מידע זה נבחנה התופעה של מקרי מוות ופציעה של פלסטינים בשטחים כתוצאה מהתפוצצות שיירי תחמושת צבאית.
- השארית נפלי תחמושת בסמוך לאזורי מגורים, מבלי לדאוג לאזהרת התושבים, לגידור השטחים המסוכנים ולסימונם – מהווה הפרה ברורה הן של החוק הישראלי והן של המשפט הבינלאומי. מתיאורו של דובר צה"ל את פקודות הקבע של הצבא ומעיון בצווים הצבאיים, עולה כי תופעה זו מהווה גם הפרה של פקודות צה"ל.
- מתשובת דובר צה"ל לשאלת **בצלם** בנושא, עולה כי צה"ל מודע היטב לתופעה, להיקפה ולמידת חומרתה, ואף מקבל על עצמו את האחריות לחלק מהמקרים. יחד עם זאת עולה מכל האמור לעיל שהצבא אינו עושה די על-מנת למנוע הישנות של מקרים אלה.
- צה"ל חוזר וטוען כי הוא "נוקט בכל האמצעים כדי שמקרים אלה לא ישנו". מהעובדה שלמרות זאת חוזרים מקרים כאלה ונשנים פעם אחר פעם, ניתן להסיק שהאמצעים האמורים אינם ננקטים במידה מספקת ובקפדנות הנדרשת. אותם אמצעים נדרשים כוללים, אליבא ד'צה"ל, גידור ושילוט, הסברה בקרב התושבים וסריקת שטחי האש אחרי האימונים. מאחר ופעולות אלה קשורות באכיפה קפדנית יותר של הוראות שקיימות ממילא, עולה הרושם כי הזנחת הנושא על-ידי הצבא נובעת מאדישות ומחוסר אכפתיות לחייהם של התושבים הפלסטינים.

דובר צה"ל
ענף הסברה
הס- 0103/3
מאי 14 1995

התייחסות דו"צ בנושא נפגעים מהתפוצצות חפצים חשודים

בצה"ל קיימות פקודות קבע מפורטות, אשר מיושמות באיו"ש ובאזורים אחרים לגבי שטחי אש ואימונים. עיקר הנהלים מתיחסים לסריקות הנרחבות של כוחות צה"ל לפני ואחרי האימונים. שטחי האש באיו"ש מסומנים ומתוחמים ע"פ פקודות הקבע בצבא, והתושבים מודעים לכך. קרו מקרים בהם הפלסטינים הסירו את השלטים ונכנסו לשטחים אלה. צה"ל מפיץ כרוזים למוכתארים של הכפרים הסמוכים לשטחי האש ובהם הסברה כיצד לנהוג, אמצעי זהירות בתוך שטחי אש בכלל ובמציאת חפצים חשודים בפרט. בעיקרון, מודעים הפלסטינים הגרים בשכנות לשטחי האש לסכנה הטמונה באי נקיטת אמצעי זהירות כמתחייב. אף על פי כן, קרו מקרים בהם תושבים אלה הסירו את שלטי האזהרה, נכנסו לשטחי האש ולא שעו להנחיות המתאימות. היו מקרים בהם פוצו נפגעים ומשפחותיהם לאחר שנמצא כי תביעות הניזקין שהוגשו על ידם היו מוצדקות. צה"ל מצטער על כל אובדן חיים כתוצאה ממקרים מצערים אלה, אולם נוקט בכל האמצעים, הנדרשים אם בפקודות, בגידור ובשילוט השטחים ובהסברה כדי שמקרים אלה לא ישנו. עם זאת, נראה שתושבים עצמם יש תפקיד חשוב בהערכת הסכנה הטמונה במשחק ובנגיעה בחפצים אלה.